

Darija Gabrić-Bagarić

ČETIRI ISHODIŠTA HRVATSKOGA STANDARDNOGA JEZIKA

dr. sc. Darija Gabrić-Bagarić, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, pregledni rad

UDK 811.163.42'26(091)"16"

Autorica u tekstu promatra četiri ključna djela nastala u 17. stoljeću koja se mogu smatrati ishodištima jezične standardizacije: Kašićevu gramatiku Institutionum linguae Illyricae libri duo, Bandulavićev prijevod lekcionara Pištrole i evandel'ja priko svega godišta, Kašićev Ritual rimski i Mikaljin rječnik Blago jezika slovinskoga. Cilj je utvrditi mehanizme nastajanja jednoga tipa normiranoga jezika s iznadregionalnom primjenom.

Ključne riječi: zajednički književni jezik; standardizacija; jezikoslovna djela; Ritual rimski; lekcionar

Uvod

Sedamnaesto stoljeće predstavlja neosporan početak standardizacije hrvatskoga jezika. S pravom je isticano da se taj početak vezuje za Katoličku crkvu u posttridentskom razdoblju i posebno uz djelovanje isusovačkoga reda.

Kad Tridentski sabor (1545.–1563.), potičući reviziju crkvenih knjiga, aktualizira i pitanje jezika obrednih, pastoralno-katehetskih i uopće nabožnih tekstova, južnoslavensko prostranstvo, pa onda posebno i hrvatski prostor, pojavljuju se kao poseban problem. Rješenje jezičnih pitanja na tome području komplicira se zbog društveno-političkih prilika (turska osvajanja, blizina nevjerničkih naroda, kulturna i vjerska zapuštenost puka), što su izvanjezični čimbenici, ali i zbog jezične i narječne neujednačenosti, što je svakako jezična/jezikoslovna činjenica.

Za Rim jezično jedinstvo na južnoslavenskom prostoru podrazumijeva osiguravanje komunikacije, odnosno zahtijeva takav tip književnoga jezika koji bi mogao naddijalektno funkcionirati. Operiralo se terminom *lingua communis* – opći jezik, ili “jezik općeni”, kako su ga našijenci zvali. Kao obvezatne odlike općega jezika ističane su

opća razumljivost, maksimalna proširenost i slijedom toga utemeljenost na najraširenijem narječju.

Pomoć u definiranju “općega jezika” pružio je u svome izvješću generalu Družbe Isusove Claudiju Aquavivi dubrovački trgovac Marin Temperica 1582. godine. Temperičina je zadaća bila prikazati vjerske, kulturne i jezične prilike kako bi se pristupilo planiranju obnove vjerskoga života među katoličkim pukom i razmotrile mogućnosti izgradnje zajedničkoga književnoga jezika za zemljopisno širok i narječno nejedinstven prostor. Temperica je konstatirao da se na južnoslavenskome prostoru govore četiri jezika: grčki, albanski, turski i slavonski (“lingua sclavona”), da je slavonski najprošireniji, govori se od Dubrovnika do Bugarske, obuhvaća Bosnu, Srbiju i Hercegovinu, pa je najprikladniji za temelj književnoga jezika kojim bi se prevladala raznolikost govora. Prema njegovim nalazima, književni jezik svim Slavenima je crkvenoslavenski. Njegovo je izvješće tako uspješno i uvjerljivo napisano da je odmah pokrenuto utemeljenje Ilirske akademije u okviru rimskoga kolegija Družbe Isusove, zatim otvaranje u Loretu Ilirskoga kolegija za školovanje hrvatskih đaka, a iz spoznaja stvorenih nakon čitanja Temperičina izvješća potekla je i inicijativa za pisanje prve gramatike, što je povjereno B. Kašiću (Katičić 1998: 91-98).

Temperičino izvješće usmjerilo je traganja za osnovom zajedničkoga književnoga jezika prema štokavskom narječju, koje je nazivano “jezik bosanski”, “narječje bosansko”, gdje nazivi *jezik* i *narječje* pokrivaju drukčiji sadržaj od današnjega. Književni jezik sami su pisci imenovali različito. Kašić u naslovu gramatike ističe da je predmet njegova proučavanja *ilirski jezik*, da bi u autobiografiji svoj jezik označio kao *dalmatinski* kojemu suprotstavlja naziv *jezik dubrovački* za organski dubrovački govor. Divković će svoj jezik zvati *bosanski* ili *slovinski kako se u Bosni govori*, Bandulavić tvrdi da prevodi na *slovinski*, kao što i Mikalja svoj rječnik naslovljava *Blago jezika slovinskoga*. Raspon u kojem se traže rješenja kretao se od crkvenoslavenskoga hrvatske redakcije do ruske redakcije, od “jezika dubrovačkoga” do “jezika bosanskoga”, koji će u konačnici prevladati. Dosta dugo nije se moglo jasno razabrati što je bio taj “jezik bosanski”, danas možemo decidirano tvrditi da se tim imenom označava štokavsko narječje.

Ostaje, naravno, pitanje što se moglo pod tim razumjeti – heterogena bosanska govorna situacija, dijelom novoštokavska, a dijelom staroštokavska, ili književni izraz ranih bosanskih pisaca Bandulavića i Divkovića.¹ Sasvim je sigurno da su u Rimu mogli imati na umu samo bosanski pisani izraz, koji je omogućavao utvrđivanje jedne vrste labilne norme, točnije postojao je popis odlika koje se kao zaokružen sustav mogu apstrahirati iz djela bosanskih pisaca. Sasvim je izgledno da se osnovnom odlikom “bosanskoga” razumije ikavica.

¹ Uvijek se ponavlja da se pitanjima jezika bavio Zbor za širenje vjere (Congregatio de propaganda fide), a on je utemeljen tek 1622., znači nakon pojave prvoga izdanja Bandulavićeva prijevoda (1613.), nakon svih Divkovićevih djela (1609., 1611., 1616.) i nakon prve faze Kašićeva rada.

U taj povijesni okvir smještamo početak hrvatskoga standardnoga jezika na štokavskoj osnovici. Istodobno navedeni kontekst potvrđuje opće pravilo: standardizacija svakoga jezika počinje u nekom posebnom duhovnom i ideološkom ozračju i pokretu. Slovenski se jezik, na primjer, počinje kodificirati u vrijeme protestantizma, većina slavenskih jezika prolazi kroz proces standardizacije u 19. st. u vrijeme nacionalnoga buđenja karakterističnoga za doba romantizma, a hrvatski pak u vrijeme katoličke obnove. Stoga ćemo nositelje i realizatore ideje o jedinstvenom književnom jeziku naći prvenstveno među svećenicima – isusovcima, između kojih se regrutiraju i najvažniji pisci, prevoditelji, leksikografi i gramatičari. Iznimka je jedino Bosna, gdje tu funkciju preuzimaju franjevci, najprošireniji i najpopularniji, najživotniji bosanski red.

Prema definiciji standardnoga jezika, što ju je dao Brozović, standardni se jezik pojavljuje istodobno s uključivanjem jedne nacionalne formacije u međunarodnu civilizaciju. Tipičan primjer takva uključivanja je prijevod *Biblije* na narodni jezik. Istodobno prijevod najstarije i najvažnije knjige, *Svetoga pisma*, potvrda je da jedan nacionalni jezik može funkcionirati kao književni, ali i kao polivalentan idiom. Kako prvi hrvatski prijevod *Biblije*, što ga je tridesetih godina 17. st. načinio Bartol Kašić, nije tiskan u vrijeme nastanka, trenutak uključivanja hrvatskoga u takav tip civilizacije preuzimaju neke druge knjige. U hrvatskim prilikama to su lekcionar Ivana Bandulavića *Pištrole i evanđel'ja priko svega godišta* (1613.)² i *Ritual rimski* (1640.) Bartola Kašića. Standardizacija podrazumijeva, bolje reći zahtijeva gramatiku i rječnik: na samom početku stoljeća 1604. godine objavljuje Bartol Kašić *Institutionum linguae Illyricae libri duo*, a 1651. izlazi rječnik *Blago jezika slovinskoga* isusovca Jakova Mikalje.

Četiri navedena djela predstavljaju četiri prijelomna datuma i četiri događaja u procesu standardizacije hrvatskoga jezika. Dodamo li tomu i Kašićev prijevod *Biblije*, koji je, nažalost, ostao u rukopisu, vidjet ćemo da nam je 17. stoljeće ponudilo temeljna djela po kojima se jedan nacionalni jezik i nacionalna kultura prepoznaju kao posebni i samosvojni.³ Vrijednost i važnost tih djela s jezikoslovnoga i kulturnopovijesnoga stajališta može se stoga prosuditi samo ako se odmjeravaju prema tada aktualnim kretanjima i rješenjima jezičnih pitanja u Katoličkoj crkvi.⁴

---

² Puni naslov djela: *Pištrole i evanđel'ja priko svega godišta novo istomačena i dosadašnja od mnozih pomanjkan'jih očiščena i sa svimi koja dosad u slovinski jezik manjkahu s velikom pomnjom virno prinesena.*

³ Prema interesima i produktivnosti autori se međusobno razlikuju, odnosno očit je stanoviti nerazmjer između Kašića, s jedne, i ostale dvojice, s druge strane. Bandulavić je autor samo lekcionara, Mikalja je osim rječnika (s talijanskom gramatikom) navodno napisao i jedan nabožni tekst, dok Kašiću pripada atribut najplodnijega pisca, čiji opus, osim spomenutih djela, sadrži još niz prijevoda, prerada i originalnih ostvarenja (Putanec 1982/83: 127-195; Vanino 1933; Stojković 1919; Gabrić-Bagarić 1989; 2002).

⁴ Iznesena stajališta ne treba shvatiti kao neprihvatanje Brozovićeve periodizacije hrvatske jezične povijesti, nego kao svojevrsni prijedlog za pomicanje početaka standardnog razdoblja u 17. st. zbog iznadregionalnoga karaktera jezika promatranih djela.

1. *Institutionum linguae Illyricae libri duo* (1604.)

Prva hrvatska gramatika iznimnu važnost ne stječe samo zbog ranoga pojavljivanja u povijesti hrvatskoga jezičnoga standarda već i zbog relacije prema književnojezičnoj baštini i suvremenosti.

Kad svoje djelo imenuje *Institutionum linguae Illyricae libri duo – Dvije knjige pravila ilirskoga jezika*, Kašić pokazuje stanovitu skromnost, ne zove svoje djelo gramatikom – kako će to činiti franjevci Šitović i Babić, ali otkriva i svoju nesigurnost pred opsegom zadatka i pred ishodom posla. Kašić tvrdi da u pisanju gramatike nije imao uzora na hrvatskim prostorima, ali ne navodi ni imena svojih uzora, niti što mu je, modernim rječnikom rečeno, poslužilo kao korpus pri izradi gramatičkoga priručnika.

Kašiću se latinski sam po sebi nametnuo kao metajezik gramatike, jer je isusovačkim đacima, kao i svim učenim ljudima njegova vremena bio poznat kao jezik znanosti, književnosti, škole i kulture. Hrvatski je jezik u gramatici prikazao pomoću klasične strukture, što je bio jedini mogući i jedini opravdan izbor. Lišen hrvatskih uzora, Kašić se oslanjao na znanja koja su isusovački đaci usvojili tijekom školovanja – a to je latinski model gramatike Emanuela Alvaresa, obvezatnoga udžbenika u isusovačkim učilištima. Na taj temeljni obrazac Kašić dodaje elemente gramatika Donata i Alda Manucija (Katičić 1981: 7, 13, 68, 74).

Kašićeva je gramatika, kako je to uobičajeno u ukupnoj europskoj gramatičarskoj tradiciji, trebala biti gramatika književnoga jezika, što znači da je morala biti utemeljena na književnom jeziku. S obzirom na to da je Kašićeva doba obilježeno tronarječnom književnošću, od kojih kajkavska komponenta stoji izvan Kašićeva interesa, svoju je gramatiku izgradio na jeziku čakavsko-štokavske književnosti. Kad sve to znamo, možemo korigirati stajališta nekih istraživača po kojima je Kašić u gramatici prihvatio štokavski i potpuno napustio svoju rodnu čakavicu. Početak 17. st. svakako nije vrijeme kad bi se čakavska komponenta sasvim izgubila iz hrvatskoga književnoga jezika, i Kašićeva nam gramatika to najbolje potvrđuje. Kašić je jednostavno u opisu hrvatskoga, *ilirskoga*, jezika pošao od jezika kakav je nalazio u knjigama, od pisane prakse, ne prekidajući kontinuitet koji postoji u onodobnom književnom jeziku. Ako mu je namjera bila da normira, osim što opisuje, onda je normirao jedan tip književnoga jezika koji se kreće prema štokavskom, ali još uvijek nije potpuno i isključivo štokavski.

Pomnu pogledu u tekst *Institucija* ne može promaknuti naporednost čakavskih i štokavskih inačica, npr. *što – ča, tko – ki, mnom – manom*. U sustavu množinskih padeža navodi sve oblike, stare čakavske i nove štokavske, npr. u sklonidbi imenica G. mn. ima nastavke *-a, -ø, -ov/ -ev, -i*, ili u D. mn. *-om/ -em, -am*, I. mn. *-i, -imi, -ima*, L. mn. *-ih, -ah*. U fonološkom opisu uočljiva je naporednost *učil – učio*, refleks praslavenskoga **d' > j/d'*, iz čakavskoga potječe vokalizacija poluglasa u tzv. slaboj poziciji, kao i pojava likova *človik, dvignuti, tret* i sl. (Gabrić-Bagarić 2002a: 409-415).

Nakon 1613. g., kad se pojavljuje Kašićeva obrada Loyolinih *Exercitia spiritualia* nazvana *Način od meditacioni*, štokavski će prevladati u njegovu izrazu, ali opet ne koji

konkretni, mjesni govor, nego štokavski književni izraz kakav je živio u dubrovačkoj i bosanskoj književnosti.

Kašićeva gramatika nema posebno mjesto samo kao prvo jezikoslovno djelo, iako joj je prvenstvo neprijeporno, nego kao prvi zapis hrvatske književne koine. U predstandardizacijskim razdobljima uvijek je važan suodnos uporabne norme, koja se kao nepisani uzus ostvaruje u djelima, i gramatičkoga opisa, jer jedan na drugi djeluju i na sinkronijskoj i na dijakronijskoj razini. Dovoljno je u tom smislu, na jednoj strani, usporediti Kašićevu gramatiku s njegovim djelima, zatim jezik njegovih djela nastajalih desetljećima poslije gramatike s djelima bosanskih franjevaca, na drugoj strani, pa da se uoče podudarnosti, posebno podudarnost izražena između Kašića i Bandulavića.

Kašić je u gramatici nastojao oko jezičnoga ujednačavanja, što je prvi korak u normiranju, usmjeriti neka rješenja prema štokavskom, a tek će vrijeme koje dolazi sve to svesti u jedan tijek – prema konačnoj standardizaciji na štokavskim temeljima.

2. Pištrole i evanđel'ja priko svega godišta (1613.)

Bandulavićev lekcionar imao je u izboru temeljnoga narječja za opći književni jezik presudnu ulogu, što do danas nije dovoljno istraženo, pa stoga nije ni naglašavano.

Bandulavićeve *Pištrole i evanđel'ja* (1613.) doživjele su 17 izdanja, a poslužile su kao izravni predložak Dalmatincima Petru Kneževiću (lekcionar iz 1773.) i fra Anti Jukiću (1838.), te slavonskim prevoditeljima i priređivačima: fra Nikoli i Antunu Kesiću (1740.), fra Emeriku Paviću (1764.) i fra Marijanu Lanosoviću (1794.) (Fućak 1975: 225, Kovačić 1991: 52). O vezi s Kašićevim lekcionarom (1641.) progovoriti će tek u novije vrijeme J. Fućak (Fućak 1975: 231).

S istoga motrišta gledano važna obavijest o Bandulavićevu lekcionaru jest da je on bio službena knjiga u crkvama s latinskim bogoslužjem na prostoru od Bosne do Bugarske, u Dalmaciji i Slavoniji, u Dubrovniku, u Istri i Primorju, u kopnenoj Hrvatskoj, te u vremenskom protegu od 17. do 19. st. Posljednje je izdanje tiskano u Zadru 1857. g. (Kovačić 1991: 55). Danas znamo da su se njegovim prijevodom služili i glagoljaši (Fućak 1975: 225).

Naznačene činjenice dobivaju punu važnost tek kad se odmjere prema onodobnom stanju u književnom jeziku (pokrajinske književnosti na tri narječja) i u odnosu na kretanja u Katoličkoj crkvi koja je cio niz jezikoslovnih rješenja i pokrenula. Najprije valja naglasiti da je Bandulavićev prijevod nesumnjivo morao biti prilagođen zahtjevima o općem jeziku kako ih je formulirala posttridentska Crkva, što je odredilo prevoditeljev izbor jezičnih sredstava.

Lekcionar je prvenstveno zanimljiv kao djelo s izrazito velikim komunikacijskim potencijalom. Čitanja iz lekcionara svaki se dan čuju na misi i obredima, ponavljaju se i izravno utječu na oblikovanje jezičnih navika. Uvijek je jezik kulta i jezik Crkve bio primjer i uzor dobra jezika, neka vrsta etalona. I danas se u crkvi čita i moli, propovijeda

i poučava na hrvatskom standardnom jeziku, što znači da se pripadnici najrazličitijih dijalekata, narječja i govora u bogoslužju koriste istim jezikom, premda im kao razgovorni služi neki drugi idiom. Tako je u hrvatskim okvirima jezik Crkve usmjerio razvoj književnoga jezika, a od toga u standardizaciji hrvatskoga jezika sve zapravo i počinje. S druge strane, uporaba lekcionara na širokom prostoru dokazala je da je taj tip jezika prihvatljiv i razumljiv, što će opet biti važno djelatnicima u Rimu. Bandulavićev je lekcionar pozitivno ocijenio Franjo Glavinić, onodobni autoritet u pitanjima književnoga jezika i zauzeti radnik u pronalaženju optimalnoga jezičnoga rješenja na prostoru tzv. Ilirika. Bandulavićev je tekst Glavinić okarakterizirao kao “diligente et fedel translatione”, a jezik je označio kao “pronuntia comune” (Fućak 1975: 225).

Te su činjenice mogle učvrstiti odluku *Zbora za širenje vjere* da ulogu zajedničkoga književnoga izraza preuzme “jezik bosanski”. U tome smislu još nisu proučeni svi arhivski dokumenti iz Vatikana, koji bi o tome rekli nešto više.

Niz godina, gotovo cijelo stoljeće, Bandulavićeve su *Pištrole i evanđel'ja* jednostrano prosuđivane kao štokavizirana verzija Bernardinova lekcionara (1495.), odnosno kao preradba Zborovčičeva izdanja lekcionara iz 1543. g. Tekstološka i jezična analiza pokazale su, međutim, nizak stupanj ovisnosti o starijem predlošku i izrazitu mjeru samostalnosti Bandulavićeva prijevoda (Gabrić-Bagarić 1989: 11-31).

Na fonološko-morfološkoj razini njegov je jezik štokavski prosjek 17. st., s nešto odlika koje otkrivaju njegovo bosansko podrijetlo i vezu s Divkovićem.

Osnovno obilježje Bandulavićeva jezika je ikavizam s rijetkim nanosima ekavskih i ijekavskih likova, rijetke su nepravilnosti u uporabi glasa *h*; naporedo se javlja *št/šč* (*štap/ščap*), s tim što je *št* pretežitije, čime se opovrgavaju ponavljane tvrdnje da je Bandulavić izraziti šćakavac. Jotiranje u složenicama s *iti* nije provedeno kao ni sekundarna jotacija.

U morfologiji se konstatira sukladnost s obličkom shemom koju opisuje Kašićeva gramatika *Institutionum linguae Illyricae libri duo* (1604.).

Na razini leksika i sintakse, u jezičnoj nadgradnji, Bandulavić uključuje u svoj izraz stečevine hrvatske književnojezične baštine. Njegov vokabular čine riječi preuzete iz Bernardinova i starih primorskih lekcionara, crkvenoslavenski leksemi, leksik karakterističan za dubrovačko-dalmatinski književni kompleks, posuđenice i tuđice tipične za hrvatsku nabožnu književnost te leksik bosanskih govora (Gabrić-Bagarić 1989: 145-161). Poseban znak veze s tradicijom je kontaktna sinonimija kao sredstvo premošćivanja narječnih i dijalektnih neujednačenosti. Ta pojava seže od glagoljaških zbornika preko protestantskih prijevoda dijelova *Svetoga pisma* do djela bosanskih franjevaca i Kašića, za što potvrde postoje ne samo u lekcionaru nego i u ostalim ovdje promatranim djelima.

Sintaktički opis potvrđuje Bandulavićevu izravnu vezu s kompletnom prijevodnom hrvatskom književnošću, posebno izraženu u uporabi istih participijskih i infinitivnih konstrukcija, u glagolskoj rekciji i frazelogiji (Gabrić-Bagarić 1989: 194-203).

Bandulavićevu je prijevodu upravo utemeljenost na tradiciji štokavske i djelomično čakavske stilizacije priskrbila mjesto među uzor-djelima nabožne književnosti. Bitno je da jezik njegova lekcionara nije predstavljao skok koji bi onemogućavao komunikaciju, već je naprotiv učvrstio kontinuitet književnoga izraza koji je započeo s Bernardinovim lekcionarom.

3. *Ritual rimski* (1640.)

Kašićev izbor štokavštine za temelj zajedničkoga književnoga jezika, njegov odnos prema tradiciji i prema zahtjevima vodstva Crkve bitni su pri određivanju mjesta njegova prijevoda *Rituala rimskoga* u procesu normiranja jezika. Već u *Institutiones* Kašić opisuje štokavsko-čakavski književni jezik, očito apstrahiran iz onodobne književnosti, premda to nigdje ne priznaje. Prvi dodir sa štokavštinom mogao je biti ostvaren već u Ilirskom kolegiju, da bi se produbio boravkom u Dubrovniku, pa onda tijekom misijskih putovanja po štokavskim krajevima. Postojano se ističe Kašićev kontakt s organskom štokavštinom, a zanemaruje se utjecaj književne štokavice, koja je piscu Kašićeva profila morala biti mnogo važnija.

Prateći jezik njegovih djela u razdoblju od 1613. g. (*Način od meditationi*) do 1640. i *Rituala rimskoga* s programatskim predgovorom *Blagomu i milomu štioću*, moguće je rekonstruirati promjene u njegovoj jezičnoj koncepciji, svojevrсно sazrijevanje ideje o potrebi prihvaćanja “bosanskoga”. I dok u *Institucijama* Kašić tvrdi da je opisao “govor... najbliži najboljemu”, u predgovoru *Ritualu* definira svoj jezik kao “bosanski”, što – prema primjerima danim za ilustraciju – može značiti samo štokavski. U istome tekstu saznajemo nešto o njegovoj lektiri iz nabranja pisaca “kojih (je) pisma imao u ruci”. Na tom popisu nalaze se: “Marko Marulić Splitsanin, Brno Krnarutić, dum Šimun Budinić Zadranin, biskup Brautić, Marin Burešić, dum Bazilij Gradić, pop Petar Palikuća, Sigismundo Đorđi, Andrija Čubranović, fra Arhandeo Gučetić Dubrovčani, Anibal Lucij Hvaranin, a prvo od svih Marko Andriulić u Vandelistaru Trogiranin, takojer najposli u Vandelistaru fra Ivan Bandulavić Skopljanin.”

Budući da je Bandulavićev lekcionar imao status službene knjige na području djelovanja Katoličke crkve u Hrvata, svakako je jeziku lekcionara atribuirana oznaka prestižnoga i preporučljivoga idioma. Sigurno je da je Kašić mogao čitati i Divkovićeve djela, uglavnom su sva izašla do 1616., pa je na tim djelima upoznao štokavicu u funkciji književnoga izraza.

Djela nabožne literature, pogotovo tiskana, postajala su zajedničko dobro, pa s razlogom vjerujemo da ih je Kašić od prvih kontakata s našim tlom mogao upoznati. Premalo se, zapravo, inzistira na toj vezi s bosanskom književnošću, koja je najprirodnije što se može očekivati.

U prilog toj vezi govori sukladnost tekstova, odnosno moguća je usporedba određenih odlomaka iz Bandulavića s tekstem iz Kašićeva prijevoda *Biblije*, *Rituala* ili

lektionara, pri čemu se uočava – bez posebna naprezanja – međuovisnost, točnije podudarnost izraza tih dvaju pisaca. Ta se podudarnost ogleda dosta dobro na fonološko-morfološkoj strukturi, da bi na leksičkoj i sintaktičkoj razini bila više nego evidentna.⁵

Kašićev je prijevod *Rituala rimskoga* (1640.), uklopljen u jezičnu tradiciju *Pištola i evanđel'ja*, za standardnojezična kretanja bio jednako važan kao i Bandulavićev tekst.

Prijevodâ lektionara bilo je na hrvatskome prostoru i prije Bandulavića, dok je Kašićev prijevod *Rituala* prvijenac u europskim relacijama.

Naime, Hrvati su dobili povlasticu da svoje obrede obavljaju na narodnom jeziku u vrijeme kad to mnogim narodima nije bilo dopušteno, pa je u tom smislu prijevod *Rituala* (Obrednika) na hrvatski jezik predstavljao datum u povijesti izgradnje književnoga jezika. Obrednik sadrži blagoslove, molitve, obrasce za obavljanje sakramenata, obrede ukopa i sl., što znači da je svakodnevno prisutan u vjerničkom životu, da prati svaki važan događaj, pri čemu se izrečena riječ usijeca u pamćenje, utječe na način izražavanja, oblikuje individualni stil. Jezik obreda nosi atribut višega, kultiviranoga tipa jezika. Tako je jezik *Rituala*, primarno obredni jezik, uporabom potvrđen i prihvaćen kao književni i općenito kao jezik kulture i viših komunikacijskih potreba. Drugi važan podatak jest da se Kašićev *Ritual*, s iznimkom nekih sjeverozapadnih krajeva, upotrebljavao po hrvatskim štokavskim i čakavskim krajevima i u latinaškim i u glagoljaškim crkvama, što nije samo crkvenopovijesni podatak, već dokaz o proširenosti štokavskoga tipa književnoga jezika na narječno izdiferenciranu prostoru. Veliki broj izdanja (6) znači pak proširenje u vremenskom protegu, uz nužnu napomenu da se Kašićev *Ritual* rabi sve do 1929. g. – do novoga prijevoda, ukupno 289 godina. Nadalje, usporedba pojedinih tekstova pokazuje da, zapravo, na Kašićevu prijevodu počiva i poneki mlađi i(li) suvremeni tekst, što se najjasnije vidi po arhaičnim crtama ukomponiranim u današnje molitvene obrasce (Babić 1994: 95-100). Za usporedbu je obično uziman tekst *Očenaša*, pa je kompariran npr. Vrančićev *Očenaš* s Kašićevim tekstom i inačicama iz novijih izdanja Obrednika (1827. i 1929. g.).

I dok nam usporedba molitvenih obrazaca više koristi za utvrđivanje vertikale prema suvremenom jeziku, neke nam druge paralele otkrivaju Kašićev odnos prema hrvatskoj baštini pisanoj narodnim ili crkvenoslavenskim jezikom.

Usporedimo li dijelove *Rituala* s Bandulavićevim lektionarom, i to one dijelove koji se jedino mogu uspoređivati u tekstovima različita sadržaja, a to su perikope čitane na nedjeljnim i svakodnevnim misama (u lektionaru) i pri obredima (u *Ritualu*), onda uočavamo podudarnost i na fonološko-morfološkoj razini, i na leksičkoj i sintaktičkoj. Usporedba najprije otkriva ikavizam *Rituala*, sukladan izrazitom ikavizmu *Pištola i*

⁵ Zanimljiva je i najinformativnija u tom smislu usporedba Kašićeva i Bandulavićeva lektionara, koja otkriva da je Kašićev lektionar za "grad i državu dubrovačku" na morfološkom i posebno sintaktičkom planu nastavljaio ne samo onaj tip jezika koji ima Bandulavić, nego čak i ostvario Bandulavićevim posredstvom vezu s Bernardinom, te sasvim izravnu vezu s Ranjininim prijepisom Bernardina (Gabrić-Bagarić 2002 b: 35-71).

evanđel'ja, zatim stare padežne oblike u množini, dosta podudaran leksički izbor, te konačno istu sintaktičku strukturu.

Za ilustraciju možemo uzeti *Muku po Ivanu* (Iv 18), koju lekcionar ima na Veliki petak, a Obrednik kao dio službe za umirućega (*Način za priporučen'je duše*). Tekstovi su preslovljeni u suvremenu latinicu.

Bandulavić: *A sliđaše Isusa Simun Petar i drugi učenik... A Petar staše na vratih izvanka. Izajde dakle oni učenik,... i reče vratarici i uvede Petra. Reče dakle Petru raba vratarica: Jeda i ti jesi od učenikov čovika ovoga. Govori on: Nisam. A stahu sluge i dvorani pri žeravici, zašto zima biše, i grijahu se. A biše Petar š njimi stojeći i grijajući se.*

... upita Isusa od učenika njegovih i od nauka njegova.

...Evo ovi znaju koja sam rekao.

...*Koje osvađen'je nosite protiv a čoviku ovomu?... Da bi on ne bio zločinac, ne bismo ga bili pridali tebi.*

Kašić: *Sliđaše tad Jezusa Simun Petar i drugi učenik... A Petar staše kod vrata izvan. Izide, dakle, učenik drugi... i reče vratarici i uvede Petra. Reče, dakle, Petru raba vratarica: To li si i ti od učenika človika ovoga. Reče: Nisam. Stahu tada sluge i službenici kod žerave jere biše zima i grijahu se. A biše s njimi i Petar stojeći i grijajući se. ... upita Jezusa od učenika njegovih i od nauka njegova.*

...Eto ovi znaju koja sam govorio ja.

...*Koje osvađen'je donosite protiv a človiku ovomu? ...Da bi ne bio ovi zločinac, ne bismo ga pridali bili tebi.*

Ističemo isti leksički izbor i iste sintaktičke odlike (ovdje podcrtane) tipične ne samo za ovu dvojicu pisaca nego za sve pisce nabožne književnosti: *od* + *genitiv* umjesto *o* + *lokativ* uz glagole govorenja i srodnih značenja, množinu zamjenice umjesto jednine, te konstrukciju *biti*+ *particip* (glagolski prilog sadašnji).

Identična sintaktička svojstva pokazuje Kašić i u prijevodu *Biblije* i u svome dubrovačkom prijevodu lekcionara. Usporedba s latinskim izvornikom otkriva da oba prevode na razini riječi (ad litteram), za što je najočitiji, ali ne i jedini primjer posljednji navedeni redak.⁶

Pokazana sukladnost između jezika nabožnih pisaca svjedoči da umjesto preskriptivne funkcionira uporabna norma, odnosno određen fond zajedničkih odlika koje svi korisnici književnoga jezika poštuju, a moguće ga je apstrahirati iz njihovih djela i dobiti svojevrstu gramatiku jezika i djela nabožnih pisaca. Malih bi razlika bilo, prvenstveno nastalih kad pisac skrene u pravcu kojega rubnoga živoga govora, najčešće rodnoga ili onoga za koji sastavlja tekst, ali osnovni fond je, iako preskribiranja nema, nepromjenjiv, predvidiv, stalan.

⁶ Zbog ograničena prostora ovoga članka uspoređen je samo jedan odlomak.

Sličnosti, istosti i sukladnosti naći ćemo cio niz, ne možemo ih proglasiti ugledanjem ili, grubo rečeno, prepisivanjem, čak ne isključivo ni ovisnošću mlađega prijevoda o starijem, nego naprosto izražavanjem istih sadržaja istim sredstvom. To pokazuje određenu stabiliziranost strukture koju upravo zbog toga nazivamo književnim jezikom.

4. *Blago jezika slovinskoga* (1649./51.)

Rječnik *Blago jezika slovinskoga* (1649./51.) Jakova Mikalje trojezični je rječnik s hrvatskim kao polaznim, a s talijanskim i latinskim kao ciljnim jezicima.

Jakov Mikalja (1601.–1654.), misionar i zauzeti djelatnik Katoličke obnove, svoj je rječnik pisao svjestan potreba svećenika koji djeluju na dijalekatski neujednačenu području tzv. Ilirika i uvjeren da rječnikom odgovara nalogu svojih poglavara o prihvaćanju najraširenijega i najrazumljivijega idioma. U 17. st. najboljim sredstvom za misijsko i pastoralno djelovanje na naznačenom teritoriju smatran je, kako je već isticano, “jezik bosanski”, što je zapravo sinonim za štokavsko narječje.

U svom talijanski pisanom predgovoru *Blagu jezika slovinskoga* Mikalja kaže: “...sono molti e varii li modi di parlare in lingua Illirica, ma ogn’ un dice, che la *lingua Bosnese* sia la *piu bella*: percio tutti li scrittori Illirici dovrebbero affetarla nel scrivere; il che ho procurato di far io in questo Ditionario”.

Za Mikaljin leksikografski rad relevantno je da je kao učitelj retorike na isusovačkoj gimnaziji u Dubrovniku proveo tri godine (1630.–1633.), gdje je surađivao s Bartolom Kašićem i ta je suradnja, plodotvorna i poticajna, obilježila mnoge stranice Mikaljina *Blaga* i najvjerojatnije odredila dijalektnu podlogu toga djela (Gabrić 1996: 37 – 49). Vrijeme provedeno u Dubrovniku iskoristio je Mikalja i za upoznavanje dubrovačke književnosti, a utjecaj živoga dubrovačkoga govora ne može se ne uočiti u rječničkom fondu.

Mikalja je kao misionar boravio u Temišvaru i slovačkoj Trnavi (1637.–1645.), kontaktirao s tamošnjim bosanskim i dubrovačkim doseljenicima, uglavnom trgovcima i obrtnicima u njihovim kolonijama, što je ostavilo traga u njegovu rječniku. Bosanske i slavonske govore upoznavao je, prema vlastitim tvrdnjama, i tijekom misijskih putovanja. Od 1645. g. bio je ispovjednik za hrvatske hodočasnike u Loretu, dakle, u najneposrednijem dodiru s hrvatskim jezikom.

Svi su ti podaci iz leksikografova životopisa bitno utjecali na njegova rječničarska rješenja.

Iako je po koncepciji opći rječnik, u *Blagu* je izrazito zastupljeno nazivlje raznih struka i područja ljudske djelatnosti, zabilježena je opsežna onomastička građa, a posebno se ističe autorova sklonost da neke pojmove objasni kao u enciklopedijskom priručniku.

Mikalja prvi u hrvatskoj leksikografiji uspostavlja unutarrječničko ustrojstvo u kojem se natuknici dodaje instrumentarij za opis značenja: definicija, lociranje u sustav sinonima, obradba homonimije i polisemije, oprmjerenja i komentari, kolokacije i frazemi. Ima i nešto gramatičkih uputa o rodu (uz pridjeve, zamjenice, glagolski pridjev radni i trpni) i o glagolskoj rekciji.

Hrvatski je dio oblikovan kao u jednojezičnom rječniku: uz natuknicu se pojavljuju definicije i, s dosta velikom redovitošću, istoznačnice, s tim što svaka riječ iz sinonimnoga niza, uz rijetke iznimke, ima i status samostalne, zasebne natuknice na svome mjestu u abecednom slijedu (npr. pod B: *balina, kit*; pod K: *kit, balina*; pod L: *lefanj, slon, filj*; pod F: *filj*; pod S *slon, filj*; itd.).

Uz veliki broj natuknica, neovisno o tome je li u pitanju naziv ili riječ pripada općem leksiku, dolazi istozačnica drukčije dijalektne pripadnosti.

Takvi su sinonimski nizovi uočljivi već pri površnom pogledu u Mikaljino *Blago*: *bakrač, kotao; baril, bure; čavao, čaval, klinac; čobanin, pastir; dekla, djevojka, službenica; građ, krupa, tuča; hiža, kuća; kantati, pjevati; lačan, gladan; leća, sočivo; oblok, prozor; pamuk, bumbak; prćija, dota* itd.

Izrazita brojnost i čestota istoznačnica osnovno su obilježje ovoga rječnika, važna prvenstveno kao dokaz Mikaljina poznavanja dijalektne situacije na "ilirskom" prostoru (Gabrić 2000: 49 – 50).

Matija Petar Katančić u članku *De Istro eiusque accolis commentatio* (Budim, 1798.) govori o nedostacima i kvalitetama *Blaga*, te posebno ističe da je Mikalja zabilježio različitost dijalekata: "Singularis est in eo dialectorum linguae varietas, quamquam ea vocum earundem iteratio non ubique necessaria videatur" (Vanino 1933: 22).

Mikaljin specifičan leksikografski postupak uvjetovan je namjenom rječnika i prilikama u kojima je stvaran, a istodobno svjedoči o autorovu samosvojnom uključivanju u dopreporodna nastojanja oko uspostave tzv. općega jezika.

Nizovi istoznačnica otkrivaju Mikaljino poznavanje živih govora i jezika književnosti njegova i prijašnjega vremena, a posebno je važan sasvim očit utjecaj jezika B. Kašića. Naime, jedan se broj istoznačnica *Blaga* u istoj kombinaciji pojavljuju i u Kašićevim djelima kao kontaktni sinonimi ili sinonimski nizovi, npr. *klak/japno; krakun/romazin; pamuk/bumbak; puč/studenac/bunar/kladenac; kantar/mjerilica; sahat/ura* itd. (Gabrić 1984: 231 – 232).

Cilj s kojim je rječnik pisan uvijek je određujući čimbenik, što potvrđuje i promatrani tekst. Mikalja je svoje djelo pisao sa svrhom i razlogom: da omogući učenje hrvatskoga jezika isusovačkim misionarima upućenim u ilirske krajeve. Pri tome je morao odgovoriti dvama zahtjevima: zahtjevu poglavara isusovačkoga reda da se u rječniku prezentira najraširenije narječje i zahtjevima prakse da registrira sve šarenilo leksika prisutno na naznačenom terenu. Taj je problem Mikalja riješio upravo navodeći istoznačnice različite dijalektne pripadnosti, zatim istoznačnice kojima tumači posuđe-

nice i tuđice, a u slučaju da istoznačnicu ne zna, dodaje objasnidbenu definiciju. Mikalja je svojim rječnikom opisao stanje na ilirskom terenu, što je zapravo, s obzirom na to da je riječ o djelu jednoga autora, odraz osobnoga poznavanja hrvatskoga jezika i njegovih dijalekata.

Takav ustroj rječnika tipičan je za jezike čiji standardni oblik nije definitivno utvrđen, pa je leksikografov rad zapravo pokušaj opisa jedne situacije koja je predstandardna po vremenu i sadržaju i kojoj bi odgovarao naziv koine. Mikaljin bi rječnik trebalo odrediti kao rječnik jedne koine s književnom i razgovornom funkcijom na dijalektno nehomogenu terenu. U toj nas ideji utvrđuje činjenica da se sasvim jasno mogu na temelju rječničke građe ustanoviti mogući Mikaljini izvori. On sam nigdje ne govori o načinu nastanka rječnika ni o mogućim izvorima, ali raščlamba rječničke građe pokazuje da mu kao izvor služe prvenstveno Kašićeva djela, zatim djela bosanskih franjevaca i dubrovačkih pisaca starijih i njemu suvremenih, kao i da je jedan broj riječi upoznao u izravnim kontaktima s korisnicima i pripadnicima različitih narječja i govora. Ako bismo leksik i jezik rječnika morali opisati pomoću nečega sličnoga, onda bismo mogli reći da njegovo *Blago* popisuje sve ono što je "normirano" Kašićevom gramatikom: štokavsko-čakavsku mješavinu na fonološkoj i morfološkoj razini, a leksik je isti onaj koji koriste u svom književnom izrazu pisci čakavskoga i štokavskoga kruga, s tim što u štokavskom kompleksu izvor nisu samo dubrovački nego i bosanski pisci (Gabrić-Bagarić 2000: 55).

Zaključak

Prikazani odnosi između nabožnih djela, s jedne strane, te jezikoslovnih s druge, potvrđuju tezu da gramatika i rječnik uvijek dolaze poslije djela i na njima se temelje. Istodobno je očito da pisci svoj jezik određuju prema gramatičkim pravilima ukoliko postoji prihvaćeni i uporabom verificirani gramatički opis.

Također se može apstrahirati gramatički nacrt jezika nabožnih djela, jedna vrsta uporabne norme karakteristična za sve pisce iste temeljne narječne stilizacije, u ovom slučaju štokavske, a koja onda na određeni način obvezuje sve korisnike književnoga jezika.

Sedamnaesto je stoljeće u tome smislu žarišna točka hrvatskoga standardno-jezičnoga razvoja: to je vrijeme nastanka gramatike, prijevoda djela najznačajnijih za funkcioniranje književnoga jezika (*lekcionar*, *Ritual*, *Biblija*), te prvoga velikoga rječnika s hrvatskom književnom i govornom građom u ulaznom stupcu.

Njihova pojava znači središnje datume u povijesti hrvatskoga standardnoga jezika, znači početke svjesne standardizacije i onu točku od koje pratimo njezin nastanak.

Polovicom 17. st. hrvatski je jezik imao, dakle, jezikoslovna djela nužna za početnu standardizaciju i književni idiom pogodan za izražavanje i zahtjevnijih sadržaja, točnije izrazna sredstva na koje je moguće prevesti visokostilizirane latinske izvornike. Za povijest maloga jezika i maloga naroda to nipošto nije ni neznatno ni nevrjedno.

Literatura

- Babić, Stjepan, "Jezik Rituala rimskoga – važna sastavnica u razvoju hrvatskoga književnoga jezika", u: *Bartol Kašić- Zbornik radova o životu i djelu*, Hrvatsko filološko društvo Zadar, Općina Pag, Zadar, 1994., str. 95 – 100.
- Brozović, Dalibor, *Standardni jezik. Teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
- Fučak, Jerko, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975.
- Gabrić-Bagarić, Darija, "Institutiones linguae Illyricae Bartola Kašića i težnje ka standardizaciji jezika", *Književni jezik*, V, 1976., br. 1-2, str. 55 – 68.
- Gabrić-Bagarić, Darija, *Jezik Bartola Kašića*, Institut za književnost i jezik u Sarajevu, Posebna izdanja 5, Sarajevo, 1984.
- Gabrić-Bagarić, Darija, *Jezik Ivana Bandulavića*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
- Gabrić-Bagarić, Darija, "O razlikama između I. i II. izdanja *Pištola i evanđel'ja* Ivana Bandulavića", *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 20, 1994., str. 67 – 85.
- Gabrić-Bagarić, Darija, " 'Jezik bosanski' i slika Bosne u djelima pisaca 17. stoljeća", u: *Crtajte granice, ne precrtajte ljude*, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo – Bol, 1995., str. 827 – 837.
- Gabrić-Bagarić, Darija, "Kašićeva rukopisna Biblija i *Blago jezika slovinskoga* Jakova Mikalje", *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 22, 1996., str. 37 – 49.
- Gabrić-Bagarić, Darija, "Dijalektna podloga rječnika *Blago jezika slovinskoga* (1649./1651.) Jakova Mikalje", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 26, 2000., str. 45 – 58.
- Gabrić-Bagarić, Darija, "Život i djelovanje Bartola Kašića (1575.–1650.)", pogovor pretisku *Institutionum linguae Illyricae libri duo Bartola Kašića*, Institut za hrvatski jezik i književnost, Biblioteka Pretisci, Zagreb, 2002. (a), str. 385 – 436.
- Gabrić-Bagarić, Darija, "Književni jezik lekcionara 17. stoljeća", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 28, 2002., (b), str. 35 – 71.
- Gabrić-Bagarić, Darija, "Blago jezika slovinskoga – prvi moderni hrvatski rječnik", *Forum*, br. 7-9, 2002 (c), str. 1068 – 1077.
- Kašić, Bartol, *Institutiones linguae Illyricae / Osnove ilirskoga jezika*, prijevod Sanja Perić Gavrančić, niz Pretisci, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002.
- Katičić, Radoslav, "Gramatika Bartola Kašića", *Rad JAZU*, 388, 1981., str. 5 – 129.
- Katičić, Radoslav, "Izvjješće Marina Temperice i začetci standardizacije hrvatskoga jezika", *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 32, 1998., str. 91 – 98.
- Katičić, Radoslav, "O jeziku Kašićeve Biblije", *Forum*, br. 4-6, 2001., str. 827 – 831.

- Kovačić, Anto Slavko, *Biobibliografija franjevacu Bosne Srebrene*, Svjetlost, Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Franjevački provincijalat "Bosne Srebrene", Sarajevo, 1991.
- Mićanović, Krešimir, "Mjesto standardologije u jezikoslovnoj kroatistici", u: *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006., str. 559 – 585.
- Neweklowsky Gerhard, "Einige Bemerkungen zur ältesten kroatischen Grammatik", *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 25, 1979., str. 56 – 62.
- Putanec, Valentin, "Raritet 'Bogoljubno razmišljanje od Očenaša' (Požun 1642) Jakova Mikalje", *Rasprave Zavoda za jezik IFF*, 8-9, 1982/83., str. 127 – 195.
- Stojković, Marijan, "Bartuo Kašić Pažanin D. I. (1575-1650)", *Rad JAZU*, 220, 1919., str. 170 – 261.
- Vanino, Miroslav, "Leksikograf Jakov Mikalja", *Vrela i prinosi*, 2, 1933., str. 1 – 4.

SUMMARY

Darija Gabrić-Bagarić

FOUR STARTING POINTS IN THE HISTORY OF THE CROATIAN STANDARD LANGUAGE

The 17th century is the focal period in the development of the Croatian standard language: that is the time when the Croatian grammar, translations of major works (the lectionary, the ritual, the *Bible*), and the first large-scale dictionary with the Croatian literary and spoken language entries in the initial column came into being.

The emergence of these works are the landmarks in the history of the Croatian literary and standard language, they mark the beginnings of its planned standardisation and the point from which we can start following its development.

Key words: *common literary language; standardisation; linguistic works; ritual; lectionary*